

Andriana Spasova-Topurova

(Bulgaria, Sofia, Institute for literature, Bulgarian Academy of Sciences)

The Role of Zahari Knyazheski and Nayden Gerov in the Modernisation of Bulgarian Education

Abstract: This article is dedicated to the work and scientific contributions of Lilyana Minkova. The study focuses on the roles played by two 19th-century intellectuals, Zahari Knyazheski and Nayden Gerov, in shaping education and modernising Bulgarian society. The paper explores their efforts to promote secular disciplines and advocate for girls' education, as well as their active involvement in publishing in periodicals, establishing women's schools and introducing new disciplines inspired by European education models. In addition, I discuss how Minkova's work, specifically the monograph *Zahari Knyazheski – One of the First* (2012), offers new and complementary insights not only into Knyazheski's life but also into the broader cultural and social activity of prominent figures of the Bulgarian National Revival.

Key words: Lilyana Minkova, Zahari Knyazheski, Nayden Gerov, secular disciplines, modern Bulgarian education

Андриана Спасова-Топурова

(България, София, Институт за литература, Българска академия на науките)

Ролята на Захари Княжески и Найден Геров за модернизацията на новобългарското образование

Темата на настоящата статия е провокирана от приносните и дългогодишните (1974 – 2012) занимания на литературния историк Лиляна Минкова, свързани с личността на възрожденския просветител Захари Княжески. Последната ѝ монография „Захари Княжески – един от първите“ (2012) предлага на българския читател нови и допълващи сведения за дейността не само на книжовника, но и за културните и обществените занимания на редица възрожденски просветители. Едни от приносните моменти на книгата са свързани с насочването към неизвестни или малко познати текстове, предимно писма и документи, и с умелото балансиране между историко-извороведски анализ и прозвучаването на съвременна критична позиция към възрожденските национални процеси.

Изследователката разгръща биографията и дейността на руския възпитаник, привеждайки многобройните примери от необнародваната му или частично издадена кореспонденция с известни писатели, учени и общественици. Фигурата на Захари Княжески изпъква не толкова *през очите* на учудващо богатия списък от лични контакти, които успява да изгради в Русия, или от открития архивен материал, съхраняван в българските и руските книгохранилища, колкото ми се струва през поставените акценти и различното осветляване на изворите. Те са част от научното говорене, спомагат за преодоляването на едностранчивата и преповтаряна визия за будителя З. Княжески дори и в най-новите изследвания, прибягващи към приповдигнати и емоционални определения като първи „апостол на българското селскостопанско образование, радателят за интелектуално издигане на нашите сънародници в тежките години преди Освобождението“ (Марков/Markov 2017: 291).

Възрожденският интелектуалец З. Княжески е разчетен от Л. Минкова през психо-биографичния подход, добре познат в нашата хуманитаристика с основополагащите статии и студии на Ив. Шишманов. Изтъкнатият учен определя З. Княжески като един от най-ранните и един от най-дейните пропагандатори на преводната литература между българите. Видна е методологията на българската изследователка, която се придържа към Шишмановата литературно-историческа и теоретична школа. Това проличава, от една страна, на ниво акуратно позоваване на Шишмановите текстове за възрожденския просветител – от „Наченки от руско влияние в българската книжнина“ (Шишманов/Shishmanov 1899: 395-396) до „Захари Княжески и неговите колеги семинаристи“ (Шишманов/Shishmanov 1916: 138-148). От друга страна, това е вдъхновение и своеобразен диалог между литературните историци и критици като Ив. Шишманов, Цв. Унджиева (Унджиева/Undzhieva 1962: 115-175), Л. В. Селиванова (Селиванова/Selivanova 1963: 187-211). И от трета страна, филологическият усет на Л. Минкова и умението ѝ да борави с историческата фактология позволява личността на З. Княжески да бъде интерпретирана в дълбочина и по нов начин.

Общ белег на всички научни трудове на Л. Минкова, свързани с личността на З. Княжески, е подхванатият веднъж анализ върху необнародван изворов материал, направените преводи на негови статии в руския периодичен печат и лаконичните, но важни коментари и аналогии. За продължителните и последователно разгърнати научни занимания на Л. Минкова говорят не малкото публикации и преводи. Като например първият ѝ текст „Възрожденският просветител Захари Княжески“, излязъл в престижното издание „Литературна мисъл“ (Минкова/Minkova 1974: 125-134), се оказва и сериозна научна заявка, имайки предвид именно последвалите проучвания. Някои от тях, които без изчерпателност тук ще бъдат припомнени, са: монографията на Л. Минкова „Българските възрожденци в Русия“ (2005), фолклористичните ѝ наблюдения с преводи от руски в сп. „Българска етнология“ – „За статията на Захари Княжески „Обичаите на българите при сватба, раждане, кръщаване на деца и при погребение“ (2007) и в сп. „Български фолклор“ „Към статията на Захари Княжески „Българските поверия“ (2010) и цялостното изследване за възрожденца.

Близо четири десетилетия, независимо от различните компаративистични, преводачески и литературноисторически занимания на Л. Минкова, З. Княжески остава все така симпатична и неразгадана личност от Българското възраждане. Изследователката разглежда живота и заниманията на българския просветител предимно в полето на историческия и извороведския дискурс, внасяйки нови и интересни факти. В анализите си Л. Минкова демонстрира академична прецизност и широта на компаративистичната мисъл, като съотнася фактологията с българския и руския контекст. Можем да видим един изкусен историк на българската литература и култура. Независимо, че проблематизирането на отделни моменти понякога остава встрани за сметка на литературно-историческите проучвания, това не омаловажа безспорните ѝ научни приноси. Тяхното пълно и точно извеждане е проследимо през погледа на колегите на Л. Минкова. Тяхното допълващо мнение е високо, като изпъква различни страни от цялостното ѝ значение за българската хуманитаристика:

Извороведската страст на проф. Минкова ѝ откриваше неизследвани полета, водеше я към недискутирани теми, пораждаше непоставяни въпроси, с които тя се заемаше и работеше по тях продължително и методично. (Ватова/Vatova 2022); При това Лиляна Минкова разгръща творческите си тези и ги доказва неотклонно чрез задълбочено познание и прецизен сравнителен анализ на фона както на българската културноисторическа действителност, така и на чуждото обкръжение и съответния чужд културноисторически ареал. (Дамянова/Damyanova 2022);

Книгата „Ръкопис на Константин Миладинов в архива на Измаил Срезневски“ [...] е важен принос към българската фолклористика, диалектология и култура. Нейната реализация би била немислима без всеотдайните усилия на един забележителен учен и познавач на съкровищницата на българската култура. (Антонова-Василе-ва/Antonova-Vasileva 2022).

Писмата, които са централен предмет в научните проучвания на Л. Минкова, са изключително важни като документи за личността и възрожденското време. Още в първата си научна разработка ученият откроява непознати факти от емигрантските години на З. Княжески в Русия, като към вече изведената информация от Ив. Шишманов, Цв. Унджиева, Л. В. Селиванова Л. Минкова обогатява с нова посредством различни епистолярни документи до О. М. Бодянски, К. В. Прохоров и др. Задълбочените и упорити занимания на Л. Минкова с делото на имения български просветител и с културата на Българското възраждане намират цялостен и завършен облик в монографията ѝ „Захари Княжески – един от първите“. В нея една от най-ценните заслуги е просторното „Приложение“ (Минкова/Minkova 2012: 115-173), в което са дадени, от една страна, цели писма в превод на Л. Минкова, от друга страна, документите са придружени от кратки сведения за адресатите с особено значение за дейността на З. Княжески. „Наблюденията на авторката са подкрепени с богат корпус от документи, писма и откъси от публицистични текстове.“ (Дамянова/Damyanova 2022).

Академичната пунктуалност на Л. Минкова се проличава от уводните разяснения към приложените документи, в които се очертава епистолярната рамка от най-ранните (40-те години на XIX век) до най-късните (70-те години на XIX век) писма на възрожденеца, както и от списъка на редицата обществено значими слависти (Измаил Срезневски, Осип Бодянски, Пьотър Плетъов, Пьотър Билярски, Михаил Погодин, Арист Куник, Владимир Одовски, Щрий Самарин, Александър Велтман, Фьодор Чижов, Семьон Шийко, Константин Прохоров, Димитрий Кирович, Нил Попов и др.), с които З. Княжески си пише. Именно новото и различно осветяване на определени страни от заниманията на възрожденеца е в резултат от разкритите от изследователката моменти от неговата кореспонденция. Българският русист излага преводаческото си решение да остане предаването на оригинала близко до езика на З. Княжески, без да пропуска небезукорните му грешки на руски език.

Л. Минкова извършва прецизната извороведска работа, уплътнена с оригинални и ценни анализи, които отварят поле за бъдещи дискусии. Такъв е примерът с находчивите съпоставителни препратки между възрожденския и съвременния образователен модел по повод писмата му до секретаря на Московското благотворително дружество Нил Попов и препоръката българските ученици да бъдат записвани не само в гимназии и семинарии, но и в „технически, селскостопански, медицински и занаятчийски учебни заведения“ (Унджиева/Undzhieva 1962: 173). Размишленията на Л. Минкова („Както виждаме, той провежда тенденция, която се реализира с пълна сила едва в наши дни.“ (Минкова/Minkova 1974: 127) отварят темата за модерната и иновационна насоченост на З. Княжески към практически дисциплини, обвързващи образованието и науката с бъдещата професионална реализация. Този критически рефлекс за заслугите на възрожденеца е потвърден и независимо изведен от същите документи в хуманитарното ни поле:

Планомерни са усилията му за популяризиране на модерно за времето земеделие, бубарство и пр. Неслучайно М. Дринов го нарича „Шелковед“ още преди да излезе „Практическо ръководство...“ [...] една разумна идея, до която по това време достигат малцина. (Аретов/Aretov 1989: 36-37, 38).

Предстоящите наблюдения ще поставят акцент върху активната роля на видните интелектуалци Захари Княжески и Найден Геров за развитието на учебното дело и на модернизацията на българското образование, като се интересува от литературно-историческия поглед на Л. Минкова. Задълбочена и многообхватна е визията, която тя ни предлага за първенството на З. Княжески в различни научни и културни сфери. Възрожденският книжовник пише едни от първите за българската фолклористика и етнология статии, издава най-ранните книги и статии за здравеопазването и хигиената, спомага за въвеждането на медицинска терминология и др.

Безспорна заслуга, на която се спира Л. Минкова, е създаването на една от най-ранните български истории „Введение в истории болгарских славян“ (1847). Тази книга се отличава със запомнящата се национално-етноидентификационна маркираност и се вписва във възрожденската ни историография. В първата част на книгата си проличава афинитетът на книжовника към фолклористиката – отделя специално внимание на древните обичаи и вярвания. В историята си З. Княжески се опира на словашкия славяновед Павел Шафарик, за да защити древния етногенезис на българите и принадлежността им към Европа.

Друга особеност от заниманията на З. Княжески подобно на тези на Н. Геров е характерният му интерес към въпросите на българския книжовен език и правопис. За популяризирането на светските дисциплини и въвеждането на девическото обучение двамата възрожденци Н. Геров и З. Княжески правят редица стъпки: многократно публикуват известия в периодичния печат; откриват женски училища; въвеждат нови дисциплини (хуманитарни и природни), актуални на европейските образователни модели.

Несъмнено е, че З. Княжески се нарежда до забележителните и ключови възрожденски просветители. Книжовникът е един от първите български стипендианти и участници във формирането на първата българска литературна общност през 40-те години на XIX век в Одеса. Заедно с Н. Геров, Д. Чинтулов, Ив. Богоров, Б. Петков, Е. Мутева З. Княжески е водеща фигура в Одеския литературен кръг. Книжовникът остава известен с това, че е инициатор за възникването на девическото образование през Българското възраждане с откриването на женско училище в Стара Загора през 1857. Това е годината, в която Н. Геров въвежда един от най-светлите ни национални празници – на славянските първоучители св. св. Кирил и Методий и на славянската писменост. Двамата възрожденски просветители, Н. Геров и З. Княжески, съдействат активно за развитието на учебния процес и за модернизацията на българското образование.

Взгледите на Найден Геров и усилията му за прилагане на нововъведения във възрожденското училищно дело несъмнено са съществена крачка към осъществяването на първия проект за демократично образование у нас. В българските и руските исторически архиви се съхраняват ценни документи, свързани с просветителския проект на Найден Геров и с основните принципи на новобългарското образование и култура. Двата ценни източника са:

1) Училищен правилник на Епархийското пловдивско училище „Св. св. Кирил и Методий“, намиращ се в Български исторически архив на Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“ (Ф. 22, оп. I, а. е. 596, л. 2-11) и

2) „Програма преподавания в предполагаемом Центральном училище“, съхраняващ се в Руския национален исторически архив в Санкт Петербург (Ф. 651, оп. 1, Д. 434, л. 1-14).

Училищният правилник е изготвен от Найден Геров през 1846 г. и е един от най-старите правилници през Българското възраждане. В него изчерпателно са изредени постановления и положения, които в другите български училища са въведени едва след

Освобождението. Идеята на руския вицеконсул с учебната програма, наскоро обнародвана у нас (Иванов/Ivanov 2018: 214-234), е да се привлече вниманието на високопоставени представители на руската общественост (различни ведомства, Азиатския департамент при Министерството на външните работи, Министерството на вътрешните работи, Министерството на народното просвещение, Московския славянски благотворителен комитет) с цел финансиране на Пловдивското училище и превръщането му в *образец на останалите училища*.

Главният замисъл е насочен към това възрожденското училище да бъде бесплатно и общодостъпно за всички ученици. Безспорно това е идея, която и днес следват български, европейски и световни образователни системи, разработвайки различните си дейности съвместно с политическите програми. Една от иновациите, които прави Найден Геров за новобългарското учебно дело, е въвеждането на гимнастиката (физкултурата) като задължителен предмет. Тази инициатива изостря неодобрението на тогавашните турски власти, които свързват предмета с подготовката за революционни действия. Руският вицеконсул въвежда за първи път в българските училища вписването на оценки от проведените в края на годината изпити. Найден Геров поставя началото на природоматематическия предмет „Физика“ в преподаването през Възраждането. Той използва понятия, съзвучни с употребяваната терминология в световните образователни тенденции. Възрожденските познания за физическите явления спомагат за развитието на просвещенската мисъл и за едно ново отношение към света и човека – рационалното и позитивистичното отношение.

От своя страна Захари Княжески подобно на Н. Геров също прави редица стъпки в образованието ни, носещи действителен ефект върху демократизирането на училищното дело. Неслучайно за популяризирането на светските дисциплини Захари Княжески многократно публикува известия в периодичния ни печат. На страниците на „Цариградски вестник“ възрожденецът за пореден път се обръща към своите „Любезни Соотечественици“, за да оповести за наличието на различни глобуси, географски карти, атласи и учебници (като „Глобус небесен среден бой“, „Генерална карта на петях части на света в 6 листа“, „Учебний Атлас на 63 листа“). В рубриката „Книжевност“ в „Цариградски вестник“ З. Княжески пише поредното обявление в остър тон в духа на просвещенските императиви и заклеявания:

Българите нямат учебници не защото няма кой да ги състави, но защото и да се реши някой да издаде книга, после кой ще я купи? Така са се разорили Неофит Бозвели, Христки Дупничанин, Райно Попович и мнозина още. Затова нека читателите чуят една горчива истина: „Ний Българите за кефа си похарчуваме хиляди грошове за едине, гости и такъм, за лъжи манастир, Света гора и Боци гроб харчим с хиледи и не ни са свиди. Но ако би детето ни да поиска 5 гроша за книга, минува месец дорде да му дадем, или съвсем му не му даваме и тъй детето си остава на вечно сляпо, а за други работи харчиме безчетни пари. (Княжески/Knyazheski 1861: 4).

Захари Княжески, получил висока образованост като одески стипендиант, проявява модерно европейско разбиране. В това осмисляне съчетаването на научната с утилитарно-практическата сфера е важна предпоставка за мотивацията на българските ученици. Интелектуалецът не се отказва от мечтите си да види по българските земи духовна семинария, училища по земеделие и голяма библиотека. С доставените множество книги от Русия книжовникът на практика създава първата българска обществена библиотека в Стара Загора – това е и едно от най-значимите му заслуги за българското образование и

култура през XIX век. Друга важна заслуга на З. Княжески като меценат и спомоществовател е усилията му за изпращане на 13 български стипендианти в руските висши учебни заведения с професионална ориентация за учители, лекари и акушери.

От книжовното дело на Захари Княжески безспорно едни от най-вълнуващите и днес четива са популярните книги наръчници, които продължават да бъдат интересни, актуални и приложими. Става дума за книгите:

- 1) Кореня на пиянството и каква полза принося на ония, що пият много (1842)
- 2) Приятелски съвети на родителите как трябва да възпитават децата си (1851)
- 3) Съвети за непраздни жени и правила как да постъпват с новородените младенци“ (1853);

4) Средства за предварване за заравянето на мнимоумрелите или примрелите человети (1858) и др.

Още самите заглавие ни провокират и разгръщат въображението ни за конкретните практически насоки и универсални теми относно темата за алкохолизма, вредата и борбата с него (тема, напълно актуална за съвременното общество), темата за семейното възпитание; за етапите на бременността, за отглеждането на кърмачетата – грижи, хигиена, хранене.

Захари Княжески всъщност предлага на възрожденския читател модерни здравословни препоръки на достъпен език. Ето как звучат откъси от лаконичните и ясни правила от „Съвети за непраздни жени“, в които се вижда и не само патриархалното отношение към мястото на жената:

Понякога може да й дойде удивителен апетит (ищах) за ядене, на когото изпълнуването (ако преяде) е свързано с голяма вреда за младенеца; в такъв случай тя трябва да яде твърде малко. [...] Ако пие малко вино (15–20 грама) и то може да я ползува [...] обаче ако пие много, може и да я умори. [...] Непраздната жена може всякога да спи два часа повече, отколкото спи. Дюшек с перушина (от кокошки) или с вълна напълнен не е добре за здравето й [...] Трябва да се даде свобода на детските ръце, ако би те даже и да си търкат пръстите в устата и да ги сучат като нянка (Княжески/Knyazheski 1853: 4, 6, 7, 49).

От различните откъси става ясно, че родилката, от една страна, изисква по-голямо внимание и грижа, тя има различен статут във възрожденското семейство, вкусовете й рецептори и телесни потребности се променят и към тях е необходимо да се подходи с разбиране: тя може да пие вино в умерени количества, да спи повече, да има особен апетит. От друга страна, подобни полезни книжки разкриват просвещенски нюх на книжовника да създаде литература, с която да спомогне за развитието на образованата и информизираната жена през Българското възраждане – самообразоващата се жена с нов тип светоусещане и самочувствие.

З. Княжески полага усилия при превеждането и разясняването на медицинска (латинска и друга непозната) терминология, за да бъде книгата му достъпна, разбрана, адекватно поднесена на българската публика. Авторът разяснява термините описателно – температура (топлота), бездождие (сухо време), погодата (времето, атмосферата) др. Формулираните съвети през преводната научнопопулярна литература са съобразени с утилитарно-прагматичните насоки на възрожденската медицина. Едновременно с това, зачитайки се внимателно в книгата на З. Княжески, можем да открием съвсем близки разбирания до най-новите педагогически методики за отглеждане и възпитание на подрастващите два века по-късно.

Шест години преди да почине, през 1871 г. З. Княжески пише своето „Завещание“ с автобиографични елементи, което се публикува във в. „Напредък“. Оказва се, че най-съществената собственост на възрожденеца са сандъците с книги, които завещава на

Старозагорското женско дружество и на други училища в страната като София, Габрово, Велико Търново. Главната тема в завещанието е свързана с описание на недвижимото имущество на З. Княжески и по-конкретно пълната му лична библиотека. В нея книгите, предимно учебни и свързани с модернизацията на българското образование, одеският възпитаник събира и донася от различни руски институции и частни лица (Министерство на народното просвещение, Медико-хирургическата академия, Духовната академия в Петербург и Москва, Руската академия на науките и др.). Възрожденският меценат разказва за идеята наличният книжен фонд да послужи за изграждането на 70 училищни библиотеки, предоставящ свободен достъп до познанието и светските дисциплини. Един от акцентите в завещанието на З. Княжески е да сподели за усилията и успехите за развитието на образователната ни система и обогатяването с нова литература:

От 1849 до 1860 год[ина] азъ успехъ да распратия по едно доста големо количество книги и да освновия такива библиотеки въ 40 различни Български училища. Подир това по разны причини останалите за 30 училища книги бидохъ принуден да запря распращанието, и да ги задържия въ Мъглишкыя манастиръ при библиотеката ми до по благоприятно време. [...] *Тая частъ от библиотекята ми* [...] подырь смъртъта ми заедно съ оная библиотека да ся предеде пакъ на такъвъ некой градъ, где да бы могла тя да служи като публична библиотека за веченъ споменъ и ползувание на българското юношество. (Княжески 1877, цит. по Марков/Markov 2017: 302-303, к. м. – А. С.).

За просвещенския размах на възрожденеца и за самоотвержените му усилия за развитието на българската книжнина ни напомня Иван Шишманов. Обемистите коментарни бележки на изследователя към студията „В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите“ изобилстват от труднопроследима и нова фактология и оформят една успоредна на основния текст научна линия. Именно от нея с множество конкретни епистоларни примери научаваме за ключовото място на обнародваната кореспонденция между З. Княжески и Н. Геров. Бележката под линия на Ив. Шишманов: „Повечето от писмата на З. Княжески до Герова са ценни както за биографа, тъй и за характеристиката на епохата“ (Шишманов/Shishmanov 1916: 141 и сл.) е по повод изведения психобиографичен портрет на З. Княжески от пътеписа на Василий Григорович и от преписката с руския вицеконсул Н. Геров. Руският пътешественик и учен има най-подробни и обстойни сведения за З. Княжески, който „най-много ще му е дотегнал ... със своите упорити просби“ („Колкото и впрочем да е лаконичен дневникът на Григоровича, по отношение на Захари Княжески той издава добре психиката на тоя вечен, но добродушен просител, какъвто го знаем от неговата дълга преписка с Найдена Герова“).

Мащабността и разнопосочните открити паралели позволяват на Ив. Шишманов с лекота да извежда акценти през документа. Така ученият реферира към едно заинтригуващо писмо, което от своя страна е свързано с настоящите напомнания на З. Княжески към Н. Геров да изпълни обещанията си за подпомагане на просветното дело. В кореспонденцията им на много места е засегнат въпросът за развитието на модерното българско образование и набавянето на учебна литература за учениците като важна стъпка за тяхното ограмотяване и интелектуално израстване. Ще приведем кратък откъс от писмото на З. Княжески, в което се открояват характерни за възрожденската публичност ментални нагласи: наситена емоционална реторика, впитането на значимите обществено-културни задачи с персоналното призвание за самоусъвършенстване и осъзнато пренебрегване на личното благосъстояние:

Ти знаеш, че не изпаднах от пиене или разкошно живеене, а единствено от саможертване всего себе за общото образование, следователно длъжни сте да ме аджадисате и подържате, като да можа и аз да принеса оная полза в народа, която от толкова години готвя или е по-добре прежде временно да загина в отчаяние, или като да се не посрамя да си продам Библиотеката и да се поселя в някое село, та да се приема за хлебопашеството, без да помисля за образованието. (Из архивата/Iz arhivata 1911: 841)

Именно към това писмо по-късно се завръща Лиляна Минкова в книгата си за З. Княжески, извеждайки критично не само отношението на руската интелигенция към българите, но и проблематизирайки отношението на българската общественост с делегирани по-големи правомощия и власт към общонационалните каузи за демократизация на образованието. В монографията „Захари Княжески – един от първите“ са включени многобройни прелюбопитни редове от кореспонденцията на българския драгоман към руския дипломат. В тях З. Княжески показва безпристрастно и необичайно отношение към някои турци, като не ги поставя под общ знаменател с цялата османотурска политика. Както цитираното и от Ив. Шишманов писмо, така и други писма, изнамерени от Руската държавна библиотека – Москва, влизат в неконвенционално осмисляне от Л. Минкова за възрожденските процеси и нестереотипните взаимоотношения между свои и чужди, между свои и свои.

При толкова продължително съжителство на българи и турци, не може да не са се установили и чисто човешки, добросъседски отношения. Княжески не ги премълчава и проявява обективност (Минкова/Minkova 2012: 109).

Изследователката умишлено изважда един кратък фрагмент от писмото на З. Княжески, в което той упреква Н. Геров за неизпълнените си обещания и за пренебрегването на тяхното приятелство не толкова заради лична привилегия, колкото за по-активно участие в разрешаването на българския националноидеологически въпрос. Проницателен и провокиращ ход е как З. Княжески всъщност дава за пример на руския дипломат манталитета и националната черта на турците, като по този начин цели да покаже един своеобразен урок по морал и етика:

При това едно ще ви напомня: че турците 5 или 6 приятели живеят наедно без място и гладни и голи, но един от тях като стъпи в каква да е служба, прегледува и помага на другите дорде и те фанат да печелят или той самси ги настанява на място. А ний другите нации гледаме само нам да е добре, че приятелите ни, ако щат и с пясък да се хранят като жеравите или с въздух като някои животни, малко грижа имаме за тях. (Из архивата/Iz arhivata 1911: 863).

С разнопосочните си книжовни и обществени занимания възрожденските просветители Захари Княжески и Найден Геров правят непрекъснато опити да „преместят“ българското училищно дело към нов етап. Акуратните и последователни занимания на Лиляна Минкова върху делото на одеските възпитаници и по-конкретно върху ролята на Захари Княжески през XIX век обогатява и разширява представата ни за българските интелектуалци. Работата ѝ с архивни материали и непознати текстове освен приносна, е и висока отпрана точка за бъдещи научни разработки. Многобройните запазени писма дават възможност днес да реконструираме социокултурната ситуация през Възраждането, в която се сформират и развиват постулатите на новобългарското образование.

ПРИЛОЖЕНИЕ

1386. — Списъкът на подарените от Захария Княжески книги на пловдивското училище.	Пак. 54.
Резестеръ о названіи и количествѣ книгъ подаренныхъ Захаріемъ Княжескимъ Филиппольскому училищу.	
Настоятелство-то на училище Св. Кирилла и Методіа въ филипполь, заедно съ старѣйшини те градски прии въ даръ за школа-та отъ Захарія Княжескаго слѣдующи ты книги :	
1. Труды Вол. Экономическаго Общества за 1843-44-45 книги . . .	— 12.
2. Лѣсной Журналъ за 1834-36-37-38-39-40-41-42-43-44 книги . . .	115.
3. Основаніе Лѣсоводства — сочиненіе Котты	— 1.
4. О развѣденіи Лѣса въ сельцѣ Трудолюбѣ	— 1.
5. Наставленіе завѣдывающихъ садами Кіево-печерской Лавры	— 1.
6. Лѣсная Математика — сочиненіе Кенига	— 1.
7. Лѣсная технология — Фельнера	— 1.
8. Объ общественныхъ запашкахъ — 1843	— 1.
9. О Парѣ или гулевой землѣ — 43	— 1.
10. Причины неурожая у крестьянъ — 44	— 1.
11. Циркуляръ общества	— 1.
12. Мнѣніе князя В. В. Долгорукова	— 1.
13. Краткая Русская Грамматика А. Востокова	— 1.
14. Греческая Грамматика Попова	— 1.
15. Латинская Грамматика Бѣлюстина	— 1.
16. Латинская Хрестоматія въ 2-хъ частяхъ	— 2.
17. Нѣмецкая Грамматика	— 1.
18. Русскія Прописи	— 1.
19. Латинскія, нѣмецкія и французскія прописи	— 1.
20. Греческія прописи	— 1.
21. Русскій Букварь	— 1.
22. Историческое чтеніе изъ книгъ Ветхаго Завѣта	— 1.
23. Чтеніе изъ 4-хъ Евангелистовъ и Дѣяній Апостольскихъ	— 1.
24. Краткая Св. Исторія Ветхаго и Новаго Завѣта	— 1.
25. Изъясненіе Воскресныхъ и праздничныхъ Евангелій	— 1.
26. Таблицы взаимнаго чтенія и письма	— 35.
27. Таблицы чтенія изъ 4-хъ Евангелистовъ	— 54.
28. Таковыя же изъ Дѣяній Апостольскихъ	— 15.
29. Таковыя же таблицы церковной печати	— 69.
30. Книга для чтенія и упражненія въ языкѣ	— 1.
31. Дѣтская Библіотека Попова въ 5 частяхъ	— 5.
32. Сокращенный Робинсонъ В. Половцова	— 1.
33. Курсъ скорописи — В. Половцова	— 1.
34. Учебникъ Русскаго языка Половцова	— 1.
35. Сказанія Русскаго народа Сахарова	— 1.
36. Географическія карты въ 6-ти листахъ	— 6.

Откъс от списъка с дарените през 1857 г. от З. Княжески книги за Епархийското пловдивско училище „Св. св. Кирил и Методий“ (Из архивата/Iz arhivata 1911: 835).

1397. — Книги дадени Н. Герову въ Петербургъ за З. Княжески. Слухъ за Геровия годежъ. Натякване за забрава. Какъ да ся постъпи съ лукавъ ортакчия.

Пак. 54

Прято 28 Мая. Отгов. 29 Мая.

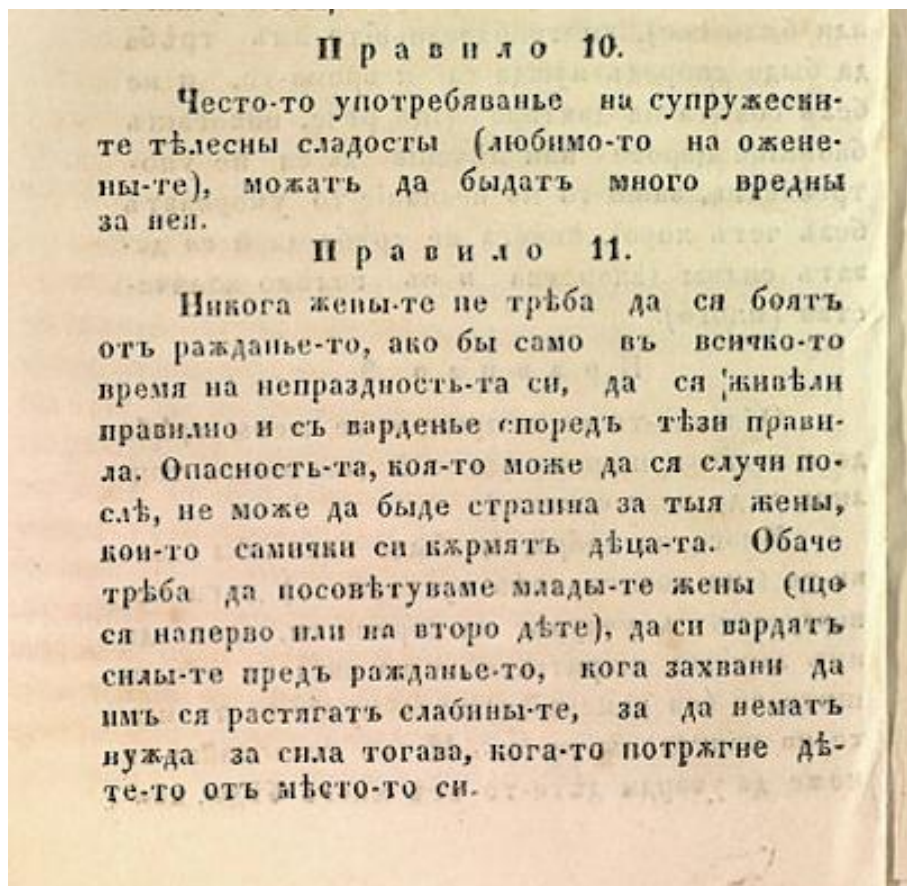
Милостивый Государь
Найдине Х. Геровъ!

Лани кога дойдохте въ Одесса казахте ми чи Ви да ли въ Петербургъ нѣ какви книги да ми донесете, които бехте испроводили въ Филибе заедно съ Вашите; рекохте ми чи като си додите въ Филибе, ще ми ги испроводите. Мысля до сега да сте си извадили и наредили Библиотеката, за това Ва и моля, колкото са мойте книжки да накарате да ги опакуватъ въ нещо за да са не измократъ по пжтя, чи ги предаите на Димитра или Георгія михалковичи да ми ги испроводятъ, като да можа съ времи да са отговоря кадето слѣдува за приемането имъ.

А за този трудъ хаджи баба до послѣдниягъ часть на животатъ си ще Вы бжди обязанъ за всякоя работа, която нему превозвишава силите.

Тука са носи слухъ чи сте са згудили и ще ли сте скоро да правите свадбата си; пытатъ и меня кога ще бжди тва, но ази отвѣчавамъ чи незная.

Откъс от писмо на Захари Княжески до Найден Геров от 25.05.1858 г.
(Из архивата/Iz arhivata 1911: 843).

Из Совети за неспраждни жени и правила как да постѣпват с новорождените младенци (Княжески/Кnyazheski 1853: 10).

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова-Василева 2022: *Антонова-Василева, Лучия*. В памет на проф. Лиляна Минкова. – Дзяло, год. X, № 24. http://www.abcdar.com/magazine/XXIV/Dzl_2022_br24_03_Luchia_Antonova_Vasileva_V_pamet_na_LM.pdf [посл. прегл. 10.07.2023] (Antonova-Vasileva 2022: *Antonova-Vasileva, Luchiya*. V pamet na prof. Lilyana Minkova. – Dzyalo, god. X, № 24).
- Аретов 1989: *Аретов, Николай*. Делото на Захари Княжески. – Литературна мисъл, № 4, с. 32-38 (Aretov 1989: *Aretov, Nikolay*. Deloto na Zahari Knyazheski. – Literaturna misal, № 4, s. 32-38).
- Ватова 2022: *Ватова, Пенка*. Лиляна Минкова – каквато я познавах. – Дзяло, год. X, №24. http://www.abcdar.com/magazine/XXIV/Dzl_2022_br24_01_Penka_Vatova_Liliana_Minkova_kakvato_ia_poznavah.pdf [посл. прегл. 10.07.2023] (Vatova 2022: *Vatova, Penka*. Lilyana Minkova – kakvato ya poznavah. – Dzyalo, god. X, № 24).
- Дамянова 2022: *Дамянова, Румяна*. Лиляна Минкова за руско-българските връзки през българското Възраждане. – Дзяло, год. X, № 24. http://www.abcdar.com/magazine/XXIV/Dzl_2022_br24_02_Rumiana_Damianova_LM_za_rusko_bg_bruzki_prez_Vuzrazhdaneto.pdf [посл. прегл. 10.07.2023] (Damyanova 2022: *Damyanova, Romyana*. Lilyana Minkova za rusko-balgarskite vrazki prez balgarskoto Vazrazhdane. – Dzyalo, god. X, № 24).

- Иванов 2018: *Иванов, Иван*. Найден Герови проектът за създаване на централно българско училище през 1856–1857 г. – В: Йоаким Груев – просветителят и общественикът. Копривщица, с. 214-234 (Ivanov 2018: *Ivanov, Ivan*. Nayden Gerovi projektat za sazdavane na tsentralno balgarsko uchilishte prez 1856–1857 g. – V: Yoakim Gruev – prosvetityat i obshtestvenikat. Koprivshtitsa, s. 214-234).
- Из архивата* на Найден Геров 1911–1914: Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ. Кoresпoндeнция с частни лица (ИАНГ). кн. 1–2. под ред. на Тодор Панчев, София. (*Iz arhivata na Nayden Gerov 1911–1914: Pisma, dokladi i materialii za vazrazhdaneto na balgarskiya narod. Korespondentsiya s chastni litsa (IANG). kn. 1–2. pod red. na Todor Panchev, Sofia*).
- Княжески 1853: *Княжески, Захари*. Совети за непраздни жени и правила как да постъпват с новорождените младенци. Цариград, Типография Цариградски вестник (Knyazheski 1853: *Knyazheski, Zahari*. Soveti za neprazdni zheni i pravila kak da postarvat s novorozhdenite mladentsi. Tsarigrad, Tipografiya Tsarigradski vestnik).
- Княжески 1861: *Княжески, Захари*. Обявление. Любородни мои соотечественици. – Цариградски вестник, XI, № 27, 1 юли 1861, с. 4 (Knyazheski 1861: *Knyazheski, Zahari*. Obyavlenie. Lyuborodni moi sootechestvenitsi. – Tsarigradski vestnik, XI, № 27, 1 yuli 1861, s. 4).
- Марков 2017: *Марков, Иван*. Малко познатият будител Захарий Княжески. – В: Алманах за историята на Русе, т. XVII, с. 291-306 (Markov 2017: *Markov, Ivan*. Malko poznatiyat buditel Zahariy Knyazheski. – V: Almanah za istoriyata na Ruse, t. XVII, s. 291-306).
- Минкова 1974: *Минкова, Лиляна*. Възрожденският просветител Захари Княжески. – Литературна мисъл, № 3, с. 125-134 (Minkova 1974: *Minkova, Lilyana*. Vazrozhdenskiyat prosvetitel Zahari Knyazheski. – Literaturna misal, № 3, s. 125-134).
- Минкова 2005: *Минкова, Лиляна*. Български възрожденци в Русия. София: Карина-Мариана Тодорова (Minkova 2005: *Minkova, Lilyana*. Balgarski vazrozhdentsi v Rusia. Sofia: Karina-Mariana Todorova).
- Минкова 2012: *Минкова, Лиляна*. Захари Княжески – един от първите. София: Фама (Minkova 2012: *Minkova, Lilyana*. Zahari Knyazheski – edin ot parvite. Sofia: Fama).
- Селиванова 1963: Селиванова, Л. В. Новая страница болгаро-руско-украинских связей (Неизвестни факти о жизни Е. П. Гребенки и З. Княжеского). – Известия на Народна библиотека и библиотека на Софийски държавен университет., т. III (IX), с. 187-211. (Selivanova 1963: *Selivanova, L. V.* Novaya stranitsa bolgarno-russko-ukrainskih svyazey (Neizivestnyi faktyi o zhiznii E. P. Grebenki i Z. Knyazheskogo). – Izvestiya na Narodna biblioteka i biblioteka na Sofiyski darzhaven universitet., t. III (IX), s. 187-211).
- Унджиева 1962: Унджиева, Цвета. Документи по Българското възраждане в съветските архиви. – Известия на Института за литература, кн. XII, с. 115-175 (Undzhieva 1962: *Undzhieva, Tsveta*. Dokumenti po Balgarskoto vazrazhdane v savetskite arhivi. – Izvestiya na Instituta za literatura, kn. XII, s. 115-175).
- Шишманов 1899: *Шишманов, Иван*. Наченки от руско влияние в българската книжнина. София, Придворна печатница. (Shishmanov 1899: *Shishmanov, Ivan*. Nachenki ot rusko vliyanie v balgarskata knizhnina. Sofia, Pridvorna pechatnitsa).
- Шишманов 1916: *Шишманов, Иван*. В. И. Григорович, неговите пътешествия по Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите. – В: Сборник на БАН, кн. VI, София, Държавна печатница, с. 1-221. (Shishmanov 1916: *Shishmanov, Ivan*. V. I. Grigorovich, negovite pateshestviya po Evropeyska Turtsia (1844–1845) i negovite otnosheniya kam balgarite. – V: Sbornik na BAN, kn. VI, Sofia, Darzhavna pechatnitsa, s. 1-221).